

מצות פדיון הבן הבכור במשנתו של ר"ע ספורנו

ג, יג פִּי לִי כָּל־בְּכוֹרֹ

"פִּי לִי כָּל־בְּכוֹרֹ, בְּיוֹם הַפְּתִי כָּל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם הִקְדַּשְׁתִּי לִי כָּל־בְּכוֹר בְּיִשְׂרָאֵל מֵאֲדָם עַד־בְּהֵמָה, לִי יִהְיוּ אֲנִי ה'". פסוק זה בא במסגרת העברת תפקידי הבכור ללויים, כאשר יסוד קדושת הבכורים הונח כבר בספר שמות. במאמר זה נעקוב אחרי דבריו של רבינו עובדיה ספורנו, נעיין במשנתנו הייחודית בשלושת המקומות בהם עסק בנושא, וניוכח לדעת שחידוש גדול הניח לנו בהבנת סוגית קדושת הבכורים מחד ומצות פדיונם מאידך.

יש המפרשים שמשום שה' הציל את הבכורים של ישראל בזמן מכת בכורות, כתוצאה מכך נקבעה אז קדושתם ומצות פדיונם. זהו מעין מצות אכילת מצה בליל הסדר, משום שבדור ההוא לא הספיק בצקם להחמיץ, או מצוות קרבן פסח לדורות משום שבדור ההוא שחטו את אלהי מצרים במסירות עילאית ולא חששו שמא יסקלום.

לא כך מבאר הספורנו, וזה לשונו ד"ה כי לי כל בכור:

מקודם היתה העבודה בבכורות [מאז ומתמיד מוטל היה על הבכורים לעשות את עבודת המקדש, כאשר בעת ובעונה אחת יכלו לעסוק גם בעבודות חול, וזה וזה יתקיימו בידיהם. אין בזה דין של קדושה, כי אם מעין הסכמה 'חברתית' שיש לבכור תפקידים 'ציבוריים' מסוימים, כשם שיש לו זכויות מיוחדות כגון פי שניים בירושה].

ד"ה ביום הכותי כל בכור בארץ מצרים הקדשתי לי כל בכור בישראל [לדעת רבינו כאן מתחיל ענין חדש. אין לפרש "פִּי לִי כָּל־בְּכוֹרֹ, בְּיוֹם הַפְּתִי" וכו', אלא תחילה עלינו לדעת שתפקיד הבכורים היה עבודת המקדש, כמבואר בד"ה הקודם. ועתה מבארת התורה איך זה קרה שלתפקידם זה ניתוסף מעמד חדש, הוא מעמד הקדושה ("הִקְדַּשְׁתִּי"), המביא בעקבותיו את כל ההשלכות הנובעות ממעמד זה, כגון איסור עבודת חול וכו'. כלומר, "בְּיוֹם הַפְּתִי כָּל־בְּכוֹרֹ" אינו מוסב על "פִּי לִי כָּל־בְּכוֹרֹ", כי אם מביא להמשך הפסוק "הִקְדַּשְׁתִּי לִי". מכת בכורות אינה קשורה, אפוא, לתפקיד הבכור כי אם לקדושתו] וזה לשונו: אמנם במכת בכורות

שהיו הבכורות [של בני ישראל] ראויים ליענש בעון הדור, מפני היותם היותר נכבדים [ולא משום שחטאו במצרים יותר משאר העם] ובהיותם בלתי ראויים להנצל ממכת מדינה [ההורגת טובים עם רעים]. אולם אם הטובים מצויינים בדרגתם של צדקות בכחינת צדיקים גמורים, במקרה כזה אינם נחשבים כחלק מן הצבור כלל וכלל, וממילא הגזירה על הצבור ("עֹן הָעִיר") אינה חלה עליהם. רק כאשר אינם צדיקים גמורים, אז חל הדין של "אֲשֶׁר-הִכְרַתִּי מִמֶּךָ צִדִּיק וְרָשָׁע" (יחזקאל כא, ט) או "תִּסְפָּה בְּעֹן הָעִיר". [כענין (בראשית יט, טו) "פֶּן-תִּסְפָּה בְּעֹן הָעִיר" [שהיא דרגת לוט, שהיה צדיק יחסי לאנשי המקום אבל לא צדיק גמור], ואני הצלתיים [את הבכורים] במה ש"הקדשתים לי", בענין שיהיו אסורים להתעסק בעבודת הדיוט, כמשפט כל הקדש שהוא אסור בגיזה ועבודה [כלומר, הקדשת הבכורים בדיני קדושה היתה עוד לפני מכת בכורות, ונועדה להוציא אותם מהדין של ראויים ליענש בעון הדור], כאשר אינם חלק מן הדור כלל וכלל, אלא שייכים לקב"ה. אולם הם מעתה אסורים בכל עבודת הדיוט, עקב מעמדם החדש של קדושה]. ולמען יהיו מותרים בזה [כלומר, עבודת הדיוט] הצרכתים פדיון, כמשפט כל הקדש היוצא לחולין, כאמרו (שמות יג, יג) "וְכֹל בְּכוֹר אָדָם בְּבִנְיָהוּ תִפְדֶּה" [ופעולה זאת של פדיון אינה מעלה ואינה מורידה ביחס לדין בכורה שיש להם כעובדי ה' במקדש], ולא בשביל זה הפדיון היו פטורים מן העבודה [של הקרבנות בבית המקדש, אלא כל מטרת הפדיון היתה לאפשר להם לעסוק גם בענייני חול, כאשר תפקידם במקדש נשאר כמות שהיה]. ועכשיו שחטאו [יחד עם ישראל בחטא העגל] מאסתיים [מאותו תפקיד מהותי שהיה להם מאז ומתמיד - עבודת המקדש, ושאינ בנינו ובין הקדושה שהוטלה עליהם ערב מכת בכורות ולא כלום], ולקחתי הלויים תחתיהם לפדיון "וְהָיוּ לִי הַלְוִיִּם" (פסוק יב) - לעבודה, עכ"ל הספורנו.

הרי שני פדיונות: א. פדיון הבכור (חמש סלעים) מדין קדושתו שחלה עליו ערב מכת בכורות, קדושה שהיא נצחית ובמילא מחייבת פדיון עד עצם היום הזה (רבינו מפרש את הפעל "הִקְדַּשְׁתִּי" כעבר מוקדם, כלומר, עוד לפני המכה הקדשתי אותם, כדי למנוע את חלות המכה עליהם). ללא פדיון זה מקודש לחול, אסור כל בכור בעבודות חולין מיום הולדתו. ב. פדיון תפקיד, דהיינו

של עבודת המקדש, כאשר הלויים באים תחתיהם. שני פדיונות אלה שונים זה מזה.

וכך סדר הדברים: א. הבכור נולד עם תפקידים מיוחדים בעבודת המקדש. ב. ניתוסף לו מעמד של קדושה ערב מכת בכורות. ג. מצב זה של קדושה מחייב פדיון (ה' סלעים) לכל בכור אשר יולד כדי להתיר לו לעסוק בעבודות חולין. קדושה זאת שה' הטיל על הבכורים נשארה לדורות, והיא חלה אוטומאטית על כל ילד שהוא פטר רחם, וכן פדיון הבכור היא מצוה במנין תרי"ג "כִּימִי הַשָּׁמַיִם עַל-הָאָרֶץ". ד. תפקידו המקורי של הבכור לשרת במקדש הוחלף אחרי חטא העגל בתהליך של פדיון בכורי ישראל כולם בלויים. פדיון שני זה היה חד פעמי, ומחייב ותופס לדורות. נשאר, אפוא, אצל כל בכור הנולד דין קדושה, אותה פודין ב'פדיון בכור'.

כך מצינו אצל הספורנו (שמות יג, ב ד"ה קדש לי כל בכור):

שיתחיבו כולם בפדיון כשאר כל הקדש, למען יהיו מותרים בעבודת חול [אפילו בזמן שעוד היו הם העובדים במשכן-מקדש. דין זה לא ישתנה, אפוא, גם כאשר העבודה במקדש תעבור אל שבט לוי שלולי הפדיון היו אסורים לעשות כל מלאכת חול, כענין (דברים טו, יט) "לֹא תַעֲבֹד בְּבָכֹר שׁוֹרְךָ" [ובמקביל אצל בכור האדם]. ופדיון נפשם הוא הערך המפורש לבן חדש בפרשת ערכין [ויקרא כז, ו] וְאִם מִבֶּן-חֹדֶשׁ וְעַד בֶּן-חֲמֵשׁ שָׁנִים וְהָיָה עֶרְפָּךְ הַזֶּכֶר חֲמִשָּׁה שְׁקָלִים כֶּסֶף" [בהיות אז זמן פדיונו, כאמרו "וּפְדוּיָו מִבֶּן-חֹדֶשׁ תִּפְדֶּה" [בְּעֶרְפָּךְ כֶּסֶף חֲמִשָּׁה שְׁקָלִים בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ" (במדבר יח, טז). כלומר סכום פדיון הבן מעוגן בהלכות ערכין. לפי דברי רבינו מובן מדוע דין חמשת שקלים אינו כתוב (לא בפירוש ולא ברמז) בסוגית פדיון הבן לפני מתן תורה וערב יציאת מצרים (שמות פרק יג), כי שם נפדו כל הבכורים בכל גיל שהוא. וצריך עיון כיצד קיימו בדור ההוא את מצות (שם פסוק יג) "וְכָל בְּכוֹר אָדָם בְּכֶנֶף תִּפְדֶּה". יש לשים לב לכך ששם (פסוק יב) כתוב "וְהַעֲבַרְתָּ כָּל-פֶּטֶר-רֶחֶם לָהּ", כלומר מצדנו אנו, לא "הַקִּדְשָׁתִי" מצדו. וצריך עיון].

המקום השלישי בו עסק הספורנו בנושא (במדבר ח, יז ד"ה כי לי כל בכור): שהיתה מקדם העבודה בבכורות, מפני היותם הנכבדים בביתם ולהם משפט העבודה. ד"ה ביום הכותי כל בכור... הקדשתי: אבל

מה שהצרכתי אותם לפדיון נכמבואר בפרשת "קִדְש־לִי כָּל־בְּכוֹר". וקשה לרבינו, אם מעמדם של הבכורים 'מפני היותם נכבדים בביתם' הוא המטיל עליהם את תפקידי העבודה במקדש, לשם מה נחוצה מצוה לפדות אותם? היה הטעם בשביל ש"בְּיָוִם הַפְּתִי" הקדשתים לי, שלא יתעסקו בעבודת הדיוט כלל [נך שבשלב שני זה אצל הבכורות, הפכו להיות הקדש גמור, ובמילא אסורים בכל מלאכת הדיוט] כמו שאסרתי גיזה ועבודה בבכור בהמה (דברים טו, יט). וזה עשיתי כדי להצילם בתורת הקדש [שהפגעים אשר באו על מצרים לא יחולו גם עליהם] שלא היו ראויים להנצל מנגעי 'משלחת מלאכי רעים' [הם המכות והפגעים אשר נתלו לעצם מכת בכורות כמבואר על ידי רבינו בשמות יב, יג ד"ה בהכותין], בהיות הם הנכבדים בעם וקולר כולם [כל בני ישראל אשר התדרדרו במצרים עד למ"ט שערי טומאה, והיו "עֲרֵם וְעָרְיָה" מן המצוות] תלוי בהם. ואמרתי שיפדו [אחרי ש"הִקְדַּשְׁתִּי"] כדי שיצאו לחולין בזה, שיהיו מותרים בעבודת הדיוט [תוך כדי כך שעדיין העבודה מסורה בידם כי 'להם משפט העבודה'].

אחר העיון בשלושת הקטעים האלה בפירוש הספורנו, נראה לומר שבפסוק (שמות יג, ב) "קִדְש־לִי כָּל־בְּכוֹר" חידש רבינו חידוש לשוני מיוחד. לדעתו יש לפרש "קִדְש־לִי" לא במשמעות של להקדיש, אלא במשמעות לייחס קדושה לבכור. התוצאה מזה שאנו מייחסים קדושה לבכור היא 'שיתחייבו כולם בפדיון כשאר כל הקדש'. הרי הבכור הוא קדוש מבטן, ואין אנו מקדשים או מקדישים אותו.

שימוש זה של פיעל במשמעות 'לייחס תכונה' ולא לקבוע תכונה, מצינו בלשון המקרא, במיוחד ביחס אל ובקשר עם הקב"ה. "גִּדְלוּ לָהּ אֶתִי", אין פירושו שאנו מגדלים או מגדילים אותו, אלא שאנו מייחסים לו יתברך את תכונת הגדלות. הוא הדין והיא המידה כאשר אומרים "בְּרַכּוּ אֶת־ה'", אין אנו מתכוונים לזה שאנו נותנים ברכה אל ה', אלא אנו מצהירים שאצלו יש התכונה והכוח של ברכה. הרי שלדעת הספורנו "הִקְדַּשְׁתִּי לִי כָּל־בְּכוֹר", פירושו שהוא יתברך הקדיש את הבכורים, ולכן הוא מצוה עלינו לייחס לבכורים קדושה, ולהתייחס אליהם בהתאם, ובמילא החובה לפדות אותם מאותה קדושה כדי שיוכלו לעסוק בענייני חול. לפי זה יתפרש הסיפא של הפסוק ("לִי יְהִיו")

כתיקונו, כלומר, מאחר ואני הקדשתי לי כל בכור, יוצא שכל בכור שנולד, דין קדושה חלה עליו, כך שהוא אסור בכל עבודות חול. הדרך לצאת מן המצב של "לִי יְהִי" הוא על ידי פדיון. לולא "לִי יְהִי" היה מקום לומר שכשם שהעברת תפקידי הבכורים אל הלויים נעשה פעם אחת במדבר והיא קבעה לדורות, ללא כל צורך בדיון מצידנו, כך הקדשת הבכורים היתה חד-פעמית, והיא הוסרה חד-פעמית על ידי פדיונם במדבר, קמ"ל "לִי יְהִי" — בכל דור ודור עדיין חלה קדושת הבכור עליו עם לידתו, ובמילא צריכים פדיון.